

DOMOKOS MÁTYÁS

Filológiai rendteremtés Németh László életműve körül

Németh László életművének akadémiai igényű, definitív szövegkiadáson alapuló összkiadásáról beszélni 2004-ben, valljuk meg, utópiának tűnik, hiszen a kor, amelyben élünk egyre gyorsuló sebességgel távolodik el mindattól, amit a magyar irodalom aranyalapjának tartunk. Mégis beszélnünk kell róla, mert talán most van az utolsó történelmi pillanat, amikor még emlékezhetünk azoknak a problémáknak a mibenlétére, amelyek miatt a minőség forradalmárának a publikált szövegei a kezdetektől napjainkig sok tekintetben a leg-
elemibb minőségi kívánalmaknak sem feleltek meg. Az életmű jónéhány darabja szedett-
vedett szövegkontösben forog közkézen, illetőleg szunnyad a könyvtárak könyvespolcain.

Ennek egyik oka az író alkatában rejlik: Németh Lászlónak ugyanis se ideje, se kedve vagy türelme nem volt, hogy utókorára sandítva, az „utolsó kéz” babonájának az igézetében ő maga kanonizálja a teremtő ihlet lázában papírra vetett szövegeit. Magyarán: nem foglalkoztatta önmaga sajtó alá rendezésének a gondja: ezt ráhagyta a környezetére, azokra a fórumokra, amelyek a nyilvánosságot biztosították számára, s nem egyszer csak későn, már nyomtatásban viszont látva művét, eszmélt rá ő is azokra a torzulásokra, amelyek joggal sérthették írói önértését, mint szándékaitól idegen tünetek. Elsősorban az életmű legnagyobb izgalmakat, hogy ne mondjam: viharokat kiváltó része, a Németh László-esszé, tanulmány és bírálat anyagának a szövegkarosszériáját érték kisebb-nagyobb zúzóadások, részint a közlő fórum nemtörődömsége folytán, majd pedig – 1945 után – a létezett szocializmus különböző korszakainak voluntarista politikájával való folyamatos és sorozatos karambolozások következtében. De hadd jegyezzem meg máris, hogy a regények és a drámák, no meg a drámák keletkezéstörténetét és sorsát magyarázó írói előszavak és kommentárok sem mentesek az effajta horpadásoktól, amelyeket jónéhány esetben megszüpítő eufemizmus volna csupán szeplőknek nevezni.

A regényíró Németh László kiadója a harmincas-negyvenes években a Franklin volt, s az ott megjelent írások gyaníthatóan úgy jelentek meg, ahogyan írójuk papírra vetette őket. Szövegeik csak az 1945 utáni kiadások során torzultak, beleértve a Magvető és Szépirodalmi közös gondozásában megjelent ún. Életmű-sorozat köteteit is. (De erről majd később.) – Az esszéíró Németh László kiadása során megmutatkozott nemtörődömség beszédes példája a harmincas-negyvenes évekből a *Tanú* évfolyamainak a *Minőség forradalma* hat kötetébe való gondatlan átemelésének dokumentálható históriája. A fórum, a Magyar Élet hervadhatatlan érdeme, hogy vállalta a magyar élet antinómiáit európai szemhatárral diagnosztizáló gondolkodó író, de ami a közlés módját illeti, nem alaptalan az a feltevés, hogy az író kéziratái olvasatlanul zúdulnak le a nyomdába, a szedők kénye-

kedvére bízva a szövegminőséget. Humoreszkbe illő példát tesz szavá maga Németh László, a V–VI. kötet előszavában, 1943-ban: „1940 áprilisában külföldre utaztam. – Írja, helyesebben: panaszkol a szerző. – Elutazásom előtt a Magyar Élet lektoránál hagytam, könyvbe válogatva, a régi *Tanú* legfontosabb tanulmányait. Mikorra hazaértem, a *Minőség forradalma* már megjelent. Ijedten fedeztem föl, hogy az *Európa* című kötet Goethénél megszakad, három Proust-tanulmányom, a *Kritikai napló* s mindaz, amit a külföldi kortársakról írtam, hiányzik belőle. Nem találtam meg az *Új enciklopédia felé* néhány írását sem: másutt viszont olyan részletek csúsztak be, amelyeket nem kívántam benne látni. Magyarázat: a munka gyors irama s a megszabott terjedelem. Többet adtak a megszabott negyven ívnél, s azt hagyták ki, ami még nem volt kisérv. – A véletlen jóvoltából – fejeződik be a szerzői kommentár –, most, a hozzájuk legközelebb eső tanulmányaimmal együtt olvashatja az olvasó.” – Ez az idézet emblematisztikus tömörséggel sűríti magába a Németh László-szövegek közlését jellemző, korról korra más és más motiváció nyomán megismétlődő gyakorlatot, amely a nagyvonalú oda nem figyelés és a túl éber odafigyelés két pólusa közt ingadozott évtizedeken keresztül.

A majdani szövegkritikai kiadás munkatársainak tehát a boldog nemtörődömség korszakának filológiai problémái mellett az 1945 utáni túlélés csonkító következményeivel is szembe kell nézniük: mindazzal, amit delfinizálás kifejezéssel illet a szaktudomány. Németh László ugyanis „a legvidámabb barakk” évtizedeiben is, mint *szerző*, megmaradt *főellenségnek*, és szövegeit a főellenségnek kijáró túlélés helyezették górcső alá. Az irodalompolitika aknakeresőkkel vizsgálta mondatait, s bombariadót fújt, valahányszor Németh László a maga minőségszocializmus utópiáját a megvalósuló történelmi gyakorlathoz igyekezett hajlítani, vagy ha a mindenkor magyar élet elhallgatott, erőszakkal elfojtott sorskérdéseiről beszélt, s a legérzékenyebb tabutémákkal kapcsolatban állította ki írásban kegyetlen őszinteséggel diagnózisait. Életművének jelentőségét azzal a fenntartással ismerték el, hogy alapjában véve Németh Lászlónak egyetlen kérdésben sem lehet igaza. Ezt a skizofrén magatartást fejezte ki 1955-ben Andics Erzsébet, amikor egy stockholmi békekongresszusra utazva, a folyton halogatott történelmi drámák kiadása ügyében, melynek eredetileg tervezett címe „Szerettem az igazságot” lett volna, a közbenjáró Illyés Gyula előtt indulatosan kifakadt: „Németh László nem szeretheti az igazságot!” – Bizony, ez volt a Legfelsőbb Hely, a „Kastély” zsigeri meggyőződése, ami kihatott az életmű szövegeinek a végső formájára is, miközben a pártállami skizofrénia további áttételeként bizonyos Németh László-megfogalmazások olykor-olykor még párthatározatokba is belekerültek, groteszk vendégszövegekként.

Ez a túlélés természetesen visszahatólag is orwellizálta az életművet, még a szépirodalmi részt is, még a regények szövegeit is. Így például az *Emberi színjáték* szövegét is, amely először és hosszú ideig utoljára 1944-ben jelent meg a Franklin gondozásában. 1966-ban delfinizálni kellett: ez a rész maradt ki, amelyben az író leírja a kis Boda Zoltán gyerekes ábrándozását Erdély visszaszerzését illetően. Egyébként is: nem pusztán nagyító, de szinte elektronmikroszkóp alatt vizsgálták Németh László régi szövegeit abból a szempontból, hogy tartalmaznak-e „irredenta” akusztikájú szavakat, jelzőket, továbbá antiszemitizmus íze fogalmakat, miközben „zsidókérdés” hivatalosan nem létezett, mert az elnevezéseket jelmezként cserélgető kommunista párt ezt a kérdést véglegesen megoldotta. Mindenestre a túlélési hisztéria lázában még az *Utolsó kísérlet* egyik-másik figurájának, pél-

dául Kiskohn Tibi névmagyarosításának az ötlete is felmerült. S hogy milyen lankadatlan buzgalommal araszolt mondatról-mondatra ez a túléberség, annak jellemző példája az *Irgalom* utolsó mondata: „Ágnes... úgy érezte, mintha nem is csak Ferit, de az egész elfekvőt, a nagy emberiséget húzta volna a mellére – az egész sánta emberiséget.” Ezt a befejezést az üdvözítő kommunista jövő hipokrizisében élő hivatalosság nem fogadhatta el, pláne hogy a metafora regénybeli kiváltója, a sánta Halmi Feri, baloldali érületű, s zsidó származású szereplője a regénynek. A problémát kénytelen-kelletlen Németh László oldotta meg oly módon, hogy kibővítette a mondatot, folytatva az inkriminált „sánta emberiség” metaforáját, „amelynek hitet kell adni, hogy futni tud, s a lábára is vigyázni közben, hogy sántaságába bele ne gabalyodjék.” Hogy ez a bővítmeny a befejezés jelentésén mit sem változtatott, azzal már nem törődtek a „Kastély” mindenható urai: megvolt az alibi, amit egy még hatalmasabb Kastély urai előtt felmutathattak, amennyiben ennek szüksége mutatkozna, hogy tudniillik nem hagyták szó nélkül az eredeti befejezést. Ráadásul, formailag mindez az író kényszerű és megadó hozzájárulásával történt, ami ennek az orwellizálásnak a legördögibb eleme, és a régi latin mondás szellemében – in minimis Deus est maximus – híven példázza az ilyen apróságokban is érvényesülő szomorú igazságot, hogy a gulyáskommunizmus évadjában is azért mindenki változatlanul szem volt a láncban. S hány láncszem fonódott akárcsak egyetlen mondatra is Németh László esetében? például arra, amit idéztem, amivel az *Irgalom* kéziratát lezárni gondolta az írója? Őseredetileg ugyanis az idézett mondatban a „sánta emberiség” helyett „sánta eszmék” szerepelt, ami egyetlen képbe sűrítve fejezte ki a megvalósult történelmi gyakorlat tapasztalati birtokában Németh László rezignációját a regénybeli Halmi Feri által képviselt szocializmus-utópiát illetően. S amiről megfellebbeztem, pedig a *Németh László élete levelekben I–III. k.* kiadványnak (Osiris, 2000) szerkesztője voltam: Füzi László emlékeztetett arra a levélre, amelyet a Szépirodalmi Könyvkiadó vezetője, Illés Endre írt 1964. november 5-én Németh Lászlónak Sajkódra, amiben egy kérést fogalmaz meg: „Lacikám, és most a „cenzor” kéréstől valamit. (Gyula akasztotta rám ezt a főnevet. Sőt, Cs. Szabó azóta, legutolsó kötete előszavában, „csokornyakkendős cenzor”-nak nevezett.) Szóval a cenzor azt kéri: hagyd el a regény utolsó mondatában a *sánta eszméket*, csak ezt a két szót. Attól félek, ez a két szó veszélyezteti az egész regényt. Ezzel a reális félelemmel kérem ezt tőled. A regény – s külön az utolsó mondat a két szó nélkül is teljesen kimondja, amit ki akarsz mondani.”

Nyilvánvaló, hogy egy kritikai kiadás során meg kellene szabadítani az életművet a szövegtorzításoktól, miközben az akkori helyzet ismeretében, már amennyiben hajlandóak vagyunk emlékezni és szembenézni szellemi életünk máig érő közelmúltjával, csak csínján szabad alkalmazni az „utolsó kéz” filológiai babonáját, mert sok minden, amit egy szövegrestaurálás során el kell távolítani, hangsúlyozom, csak *formailag* viseli az író keznyomát.

De hát mit tehetett volna Németh László, aki tulajdon drámája, a *Galilei* szenvedő hőiséhez hasonlóan csak így juttathatta el – Illyés és Cs. Szabó szavával: „a csokornyakkendős cenzorok” óhajainak engedve – életművét a nyilvánossághoz? Helyenként delfinizálva, de a *lényeg*: műve üzenetét és ethosszát csorbítatlanul azokhoz, akiknek szánta, s amit más ő helyette nem mondott el soha? Csak korunk holdkóros nyomoroncain, vagy azok, akik az olcsó denunciació kedvéért annak tettetik magukat, csak azok hihetik, hogy – Bibó István kifejezésével – „a zsákutcás magyar történelem” nem hagyott kényszerűen

nyomot a klasszikus magyar irodalom szövegein és életművein. – De végezzünk el egy gondolat kísérletet: képzeljük el az elképzelhetetlent, tegyük föl, hogy a mindenható állam kezében és adminisztratív szorításában lévő könyvkiadók és folyóirat-szerkesztőségek megtagadták volna a felülről jövő művészetellenes sugallatok közvetítését, s arra az álláspontra helyezkedhettek volna, hogy inkább nem jelentetik meg a műveket. Ebben a gyakorlatilag elképzelhetetlen helyzetben 1949 és 1989 közötti négy évtized során a magyar irodalom túlnyomó része egyáltalán nem láthatott volna napvilágot, s a magyar irodalom aranyalapja teljesen kitörlődött volna a Németh László szerint amúgy is dementiás magyar világ tudatából. Kezdve a legnagyobb „forradalmi hagyományként” számon tartott Ady versein, akinek a versei éléről Révai József törölhette hatalmi szóval a dedikációkat, azzal a bolsevik okfejtéssel, hogy az illetők, elsősorban a volt szociáldemokraták és galileisták *utóbb* méltatlanná váltak Ady bizalmára. S ezt az indoklást éppen Ady „poéta adminisztrátora”: szegény Földessy Gyula öntötte szavakba. Rossz történelmi helyzeteknek csak rossz és kevésbé rossz megoldásai léteznek, s ebben az ép ésszel és normális körülmények között elfogadhatatlan alternatíváknak a légkörében élt „a részleges becsület jegyében” a magyar szellemi világ: írók és irodalmárok a különböző fórumok munkatársai, akiket az irodalompolitika irányítói és magasabb beosztású bürokratai lényegében, nap mint nap megtapasztalt módon ugyanazzal a bizalmatlansággal kezeltek, mint az írókat. Megbízhatatlan és gyanús elemeknek tekintették őket, akik „átálltak az ellenség – az irodalom – táborába”.

Ha majd sor kerül egy kritikai igényű, s az író eredeti szándékait is hitelesen tükröző szövegkiadásra, akkor természetesen ki kell küszöbölni azokat a torzulásokat, amelyek az 1945 előtti idők hanyag közlésmódja, majd a létezett szocializmus irodalompolitikájának a kényszerei következtében jöttek létre, mégpedig az első kiadások, továbbá – amennyiben rendelkezésre állanak – az eredeti kéziratok és a későbbi megjelenések szövegeinek egybevetésével. A tüzetes és lelkiismeretes szöveggondozói munka során esetről esetre, mondatról mondatra el kell dönteni azt is, hogy a szövegváltozatok közül mit kell a főszövegbe szerepeltetni, s mit érdemes jegyzetek formájában is közre adni a főszöveg mellett, jellemző dokumentumként.

De azt is meg kell határozni, hogy milyen szerkezeti rendben helyezkedjenek el a megtisztított szövegű életmű egyes kötetei. Az akadémiai összkiadások hagyományos gyakorlatát követve, úgy hiszem, a regények, a drámák, a keletkezés történeti időrendjét követve sorakozhatnának egymás után: külön kötetben a versek, ugyancsak külön egységként, a terjedelemtől függően egy vagy több kötetben a „kísérletező ember” témakörébe sorolható írások (a *Négy könyv* és a *Levelek a hipertóniáról* anyaga mellett a pedagógiai célzatú művek, stb.), továbbá az önéletrajzi jellegű írások, naplók, visszaemlékezések, amelyeknek a szövegét egyébként erősen deformálta a különböző érzékenységre tekintő tapintat: végül pedig a levelezés, az eddig napvilágot látott kötetek anyagát kiegészítve az időközben előkerült levelekkel.

Illés Endrének írt, s csak részleteiben napvilágot látott levelében (l. *Homályból homályba* 2. kötete) Németh László maga is felvázolta életművének organikus rendjét, a korábban megjelent kiadványok hiányairól is említést téve, s ez a tervzet szintén figyelembe veendő ha vezérfonalat keresünk a majdani definitív kiadás rendezője számára. – Életműve végső elrendezésének a vágya, jó tizenkét esztendővel később, valószínűleg 1967-

ben keletkezett naplófeljegyzése értelmében még egyszer megkísértette Németh Lászlót, amikor a Szépirodalmi Könyvkiadó és a Magvető felajánlotta az úgynevezett Életmű-sorozat megjelentetését, eredetileg tizenöt kötetben. „...a kiadás, mint képzeletem kapaszkodója foglalkoztat – olvassuk naplójegyzeteinek *Napló – 1967* című fejezetében (*Utolsó széttekintés*)... Az, hogy a munkáim végső, teljes szövegét kell sajtó alá adnom: rákényszerít, hogy a rég esedékes utolsó gondozást megadjam nekik.” – A valóságban azonban, ahogy ez már lenni szokott minálunk, minden másképpen alakult, mint az író ábrándjaiban. Sejtette ezt Németh László is, mert tünődéseit azzal folytatta, hogy: „a hatodik kötetbe kerülne – „Magyar sorskérdések” címen – az egész politikai anyag, köztük az is, amit most nem lehet kiadni... Nem lehet illúzióm, ez az öt év még nyilvánvalóbbá fogja tenni összeférhetlenségem a korral, írókkal, közönsséggel, kiesettségemet nemzetemből. A tizenöt kötet, ha elkészül, mint kriptafödél fog csapódni munkámra, egy bizonytalan feltámadást várva.” S valóban: a kétséges föltámadás egyik jeleként a tervezett *Sorskérdések* csak másfél évtizedes várakoztatás, „jegelés” után csak 1989-ben láthatott napvilágot. A szöveg végső, írói gondozása pedig elmaradt: Németh László csupán az egyes kötetek előszavait írta meg szép sorban egymás után élükön a *Negyven év* című, korszakos pályatörténeti esszéjével.

De a legnagyobb fejtörést az életmű majdnem felét kitevő és talán legnagyobb hatású részének: az esszék, tanulmányok, kritikák anyagának a végső elrendezése okozhatja. Németh László idesorolható írásai ugyanis nem mindig koherens írói elképzelések alapján sorolódtak be korábban megjelent köteteibe, ami alól a *Minőség forradalma* hat kötete sem kivétel. A magam részéről itt is az egyes írások keletkezéstörténeti időrendjét javaslom, amihez kiváló vezérfonalat ad Hartyányi István és Kovács Zoltán bibliográfiája, s az akadémiai kiadások hagyományos gyakorlata is ezt a megoldást sugallja. Megfelelő mutatók, tartalomjegyzékek révén pedig világos áttekintést lehetne adni az életműnek erről a kiemelkedően fontos részéről, s így módon az az esztörténeti szempontból sem érdektelen tény se sikkad ma el, hogy mit, mikor, s milyen szellemi, politikatörténeti és személyes körülmények között vetett papírra Németh László. (A szükséges jegyzetek általános bevezetője pedig nyilván felsorolná a korábbi kötetek bibliográfiai adatait az eredeti tartalomjegyzékkel együtt.)

A Németh László-életmű kiadástörténeti és filológiai problematikája azt a régi tapasztalatot erősíti meg, amiről a sterilen doktrinér mikrofilológiai elméletek az istennek se akarnak tudomásul venni, hogy tudniillik a magyar irodalom minden jelentős életművének *saját* filológiája van, amit az életmű jellege, természete és alakulástörténete határoz meg. Németh László esetében, újból hangsúlyoznom kell ezt, főleg az „utolsó kéz” babonáját nem szabad mechanikusan alkalmazni. Hogy csak egyetlen paradoxont említsek az anyag szerkezeti elrendezésével kapcsolatban: 1945 előtt, amikor cenzurális kötöttségek nélkül rendeződhetek kötet(ek)be az író írásai, a közlő fórum(ok) nagyvonalú nemtörődömsége hiúsította meg az író szándékait: az 1969-ben indult Életmű-sorozat rendjét viszont formailag az író határozta meg, de az elrendezésben, akárcsak a szövegközlés módjában, az íróra és a közlő fórumokra egyaránt ránehezedő történelmi kényszerhelyzet tükröződik. A majdani kritikai kiadás tehát sem az 1945 előtti, sem a rákövetkező gyakorlatot nem szentesítheti. Ha erre nem figyelmeztünk, akkor csak a homály növekszik tovább Németh László életműve körül.